

74.000.50
0-75

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ НАПН УКРАЇНИ

Особливості формування світоглядної позиції особистості в умовах дитячого об'єднання

Монографія

УДК 061.213(477)

ББК 74.200

О 75

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання
НАПН України (протокол № 8 від 26 вересня 2012 р.)*

Авторський колектив:

*О. В. Безпалько, д-р пед. наук, О. В. Касьянова, канд. пед. наук,
О. С. Коршунова, канд. пед. наук, В. А. Кудінов, д-р іст. наук,
Т. К. Окушко, канд. пед. наук, А. О. Негрієнко, О. В. Пащенко,
Ж. В. Петрочко, д-р пед. наук, Н. В. Чиренко, канд. пед. наук,
К. І. Чорна, канд. пед. наук, Л. В. Шелестова, канд. пед. наук.*

Науковий редактор Т. К. Окушко

Літературний редактор І. П. Білоцерківець

Рецензенти:

*О. К. Шевченко, д-р. філософ. наук, провідний науковий співробітник
Інституту політичних та етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України;*

*О. В. Биковська, д-р пед. наук, професор, завідувач кафедри поза-
шкільної освіти Національного педагогічного університету імені
М. П. Драгоманова;*

*Т. Ф. Алексєєнко, канд. пед. наук, старш. наук. співробітник, заві-
дувач лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем ви-
ховання НАПН України.*

О 75

**Особливості формування світоглядної позиції особистості
в умовах дитячого об'єднання** : монографія / О. В. Безпалько,
О. В. Касьянова [та ін.] ; наук. ред. Т. К. Окушко. — Кіровоград :
«Імекс-ЛТД». — 260 с.

300 пр.

ISBN 978-966-189-205-6

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

У змісті монографії висвітлено історико-педагогічні аспекти розвитку дитячого руху в Україні і світі, теоретико-методичні аспекти формування світоглядної позиції підлітків у дитячих об'єднаннях, практичний досвід діяльності всеукраїнських дитячих громадських організацій.

Представлено результати науково-дослідної роботи лабораторії дитячих об'єднань Інституту проблем виховання «Дитяче об'єднання як чинник формування світоглядної позиції особистості» (2010-2012 рр.).

Для науковців, аспірантів і студентів педагогічних вишів, педагогів та координаторів дитячих громадських об'єднань, які здійснюють безпосередню соціально-педагогічну діяльність з дітьми та молоддю.

ББК 74.200

ISBN 978-966-189-205-6

© Інститут проблем виховання
НАПН України, 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. Дитячі об'єднання як суб'єкти соціального виховання	7
1.1. Феномен дитячого руху: від витоків – до сьогодення	7
1.1.1. Дитячий рух як соціокультурний феномен	20
1.1.2. Всеукраїнські дитячі громадські організації України: реалії сьогодення	28
1.1.3. Розвиток дитячого руху у світі	79
1.2. Особливості організації виховної роботи в дитячих об'єднаннях	123
1.2.1. Діяльність дитячих об'єднань у науковій літературі	128
Розділ 2. Дитяче об'єднання як чинник формування світоглядної позиції особистості	133
2.1. Теоретичні засади формування світоглядної позиції особистості	133
2.1.1. Картина світу як система уявлень про світ	134
2.1.2. Світогляд та світоглядна позиція особистості	143
2.2. Особливості формування світоглядної позиції у підлітковому віці	153
2.3. Розгоргання процесу експериментального дослідження	161
2.3.1. Моделювання процесу формування світоглядної позиції підлітків	167
Розділ 3. Змістово-технологічне забезпечення процесу формування світоглядної позиції особистості	176
3.1. Морально-етичні засади формування світоглядної позиції особистості	176
3.1.1. Методи гуманістичного виховання членів дитячих громадських об'єднань	182
3.1.2. Функції дитячих громадських об'єднань у формуванні світоглядної позиції зростаючої особистості	183
3.1.3. Психолого-педагогічні умови виховання гуманістичної світоглядної позиції	184
3.2. Специфіка виховання почуття власної гідності у підлітків у дитячому об'єднанні	185
3.3. Формування екологічного світогляду підлітків як складова становлення збалансованого розвитку держави	206

Розділ 4. Використання потенціалу дитячих об'єднань у формуванні світоглядної позиції підлітків	217
4.1. Розвиток соціальної активності особистості у дитячому об'єднанні	217
4.2. Залучення дітей до ухвалення рішень у дитячому об'єднанні	223
4.3. Моніторинг та оцінка виховного процесу	244
4.4. Аналіз результатів наукового дослідження	250
ВИСНОВКИ	256
Інформація про авторів	259

РОЗДІЛ 4. ВИКОРИСТАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ДИТЯЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДНОЇ ПОЗИЦІЇ ПІДЛІТКІВ

4.1. *Розвиток соціальної активності особистості у дитячому об'єднанні*

Сучасне суспільство породжує нову антропологічну реальність: людина все більше виступає суб'єктом власної життєдіяльності та суспільних відносин, відповідальною за прийняті нею рішення. Суб'єктно розвиваючись, особистість не лише адаптується до суспільної реальності, але й на її основі вибудовує власну життєдіяльність, детерміновану як вимогами соціуму, так і внутрішніми потенціями.

Саме тому соціальне виховання підростаючого покоління наразі має бути орієнтоване на розвиток соціальності індивіда, складовими якої є соціальна активність, соціальна мобільність, соціальна зрілість, оскільки в сучасних умовах вже не можна обмежитися лише засвоєнням людиною суспільно визнаних норм і правил, соціального досвіду.

Констатуючи множинність інститутів соціального впливу на особистість підлітка, необхідно визнати і вплив на нього дитячих об'єднань, які виступають одним із чинників формування соціальної активності підростаючого покоління. Проблема соціальної активності особистості, як і формування цієї найважливішої інтегративної якості, не належить до розряду незначних: людина тією мірою соціальна істота, якою вона самовизначається в соціумі, виявляючи в ньому активність, перетворюючи його і саму себе як суб'єкта соціальних відносин. Якість цього процесу зумовлюється усім різноманіттям факторів, з якими взаємодіє, розвивається особистість і які чинять на цей розвиток вплив.

Розглядаючи складові поняття «соціальна активність» та беручи до уваги, що вони взаємопов'язані, а деколи «зроцені» з такими поняттями, як діяльність, спілкування, соціальна відповідальність, життєва позиція, громадський обов'язок, соціальна адаптація, соціалізація тощо, цей феномен доцільно проаналізувати у філософському, психологічному та педагогічному аспектах.

Філософи С. С. Бутенін, Л. П. Буєва, А. В. Брушлінський, Л. Н. Митрохін розглядають соціальну активність як особливу форму взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем, особливий стан будь-якої діяльності, що характеризується позитивно вираженою стороною. Особливо значущими у контексті означеної проблеми є філософські ідеї самоцінності особистості, здатності людини до автономної самобудови, життєвого самовизначення, екзистенційного вибору (М. М. Бахтін, М. С. Каган, М. К. Мамардашвілі, Е. Фромм, К. Ясперс та інші).

Поняття «соціальна активність особистості» такими психологами, як Л. І. Божович, О. М. Леонт'єв, В. С. Мерлін, Л. С. Славіна, розкривається з погляду уявлень про природу якості особистості як системи дій, потреб і мотивів поведінки. Відзначається, що соціальну активність як якість особистості, з одного боку, характеризують суспільно цінні мотиви, з другого — активна поведінка, уміння не тільки пристосовуватися до обставин, а й враховувати і змінювати їх відповідно до засвоєних моральних норм. Ядром соціальної активності особистості виступає суб'єктна активність, як зазначає С. Л. Рубінштейн; існує зв'язок «внутрішньої» детермінації з активністю суб'єкта.

Розвиток соціальної активності особистості відбувається в результаті засвоєння суспільних цінностей у процесі спілкування зі значимими іншими (Ч. Кілі, У. Томас та інші), імітації, освоєння соціальних ролей (А. Бандура, П. Бергер, Г. Тард та інші), гуманного ставлення до навколишнього світу (К. Роджерс, Е. Фромм, В. Франкл та інші). Ця діяльність спрямовується на забезпечення внутрішніх умов (установок, потреб, здібностей) для розвитку «самості» (А. Маслоу) і створення сприятливих зовнішніх умов (середовища життєдіяльності, міжособистісних відносин, психологічного клімату тощо).

У педагогіці питання соціальної активності досліджувалося багатоаспектно: як головне в характеристиці особистості — суб'єкта суспільних відносин (Т. Є. Коннікова, Т. Н. Мальковська, А. В. Зосімовський та інші), як міра прояву соціальної дієздатності людини (Н. П. Анікеєв, Н. Г. Огурцов, Е. С. Малах та інші), як відповідальне і зацікавлене ставлення людини до праці, суспільства, духовного й суспільного життя (Ю. П. Азаров, Л. М. Архангельський, Л. Ю. Гордін та інші).

Питання розвитку у дітей соціальної активності розглядалися через особистість і колектив, виховання особистості в колективі (А. С. Макаренко), духовну спільність колективу (В. О. Сухомлинський), особистісно орієнтоване виховання (І. Д. Бех, С. Д. Поляков, І. С. Якиманська та інші), педагогічні можливості дитячих об'єднань (М. Р. Баяновська, Ю. М. Жданович, Р. О. Литвак, Ю. Й. Поліщук та інші).

Соціальна активність — енергійна, посилена діяльність, діяльний стан, діяльна участь у чомусь. Вона є однією з характеристик способу життєдіяльності суб'єкта (особистості, групи, спільноти), що відображає міру (рівень) спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки освоєнню, збереженню чи перетворенню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків із природним і соціальним середовищем, формуванню особистих соціальних якостей. Соціальна активність здійснюється в індивідуальній, груповій, колективній, масовій формах і проявляється в різних сферах життєдіяльності людини: трудовій, політичній, культурно-дозвілєвій, професійній, побутовій тощо.

Отже, соціальна активність — динамічне утворення, суб'єктом-носієм якої виступає людина; має різний ступінь прояву та залежить від співвідношення між соціальними обов'язками особистості у суспільно значущій діяльності та суб'єктивними установками на діяльність; її розвиток відбувається через систему зв'язків людини з навколишнім соціальним середовищем у процесі пізнання, діяльності та спілкування. Соціальна активність проявляється як здатність діяти свідомо, не тільки пристосовуючись до зовнішнього середовища, але й цілеспрямовано змінюючи його. У практичному житті вона виступає діяльністю з організації та координації активності індивідів, освоєння ними зовнішнього середовища.

Останніми роками у науковий обіг російськими психологами А. О. Реаном, Д. І. Фельдштейном був уведений термін «соціальна активність підлітка». Психологічними детермінантами її розвитку вони визначають специфічні новоутворення підліткового віку: достатній рівень самосвідомості, прояви дорослості, виражені в емансипації, групування з однолітками, конформізм, прагненням до самоствердження та самореалізації. При цьому позанавчальна діяльність як форма активності підлітка, на думку А. О. Реана, є динамічним процесом «сходження до соціальної активності» шляхом участі у волонтерській роботі, соціальних програмах, проектах, ініціативах тощо.

Ступінь соціальної активності підлітків обумовлений певною мірою:

- мобільністю суб'єкта;
- розмаїттям сфер та способів його діяльності;
- усвідомленням суспільної значущості певної діяльності;
- використанням досвіду інших;
- креативним підходом до вирішення поставлених завдань.

Узагальненими критеріями сформованості соціальної активності підлітків більшість науковців визнають:

- зміст і норми діяльності;
- спрямованість соціальної орієнтації підлітків;
- мотиви, кількісні та якісні показники суспільно-громадської діяльності підлітків;
- міру її інтенсивності;
- почуття відповідальності.

Для виховання соціальної активності необхідно, щоб у кожного підлітка була наявна суб'єктна — внутрішня активність. Завдяки суб'єктній активності виявляються всі найважливіші соціальні якості особистості: індивідуальність, заповзятливість, ініціативність, конкурентоспроможність. Аналіз значного масиву наукової літератури дав нам змогу визначити *соціальну активність підлітка як прагнення і вміння діяти на користь інших, громади, суспільства*. Це інтегрована особистісна якість, що характеризує міру інтенсивності, напруженості, темп здійснення суспільно значимої діяльності. Соціальна активність підлітка відображає

його потребу у саморозвитку, самозміні, спрямована на самовизначення його у світі й прийняття світу в собі. Вона є складовою його соціального становлення, утвердження себе як члена певної спільноти, суспільства. Найважливішими компонентами соціальної активності підлітка ми вважаємо *суспільно-громадську, комунікативну, екологічну, трудову, художньо-творчу та інші види діяльності*.

Розвиток цих компонентів, безперечно, відбувається шляхом участі підлітків у діяльності дитячих об'єднань. Соціально-педагогічне призначення дитячої організації, на думку Д. І. Фельдштейна, полягає у забезпеченні умов для соціального функціонування дітей. Зазначені види діяльності можуть реалізуватися комплексно в різних дитячих об'єднаннях (наприклад, «Пласт», «СПОК», «Січ») або цілеспрямовано у дитячих об'єднаннях певного напрямку (наприклад, «Екологічна варта», «КРОКС», «Школа безпеки» та ін.)

Аналіз програмних документів різних об'єднань також засвідчує, що сукупність складових їхньої діяльності спрямована на:

- рефлексію та самовдосконалення в ситуації публічного представлення результатів, засвоєння у соціальній взаємодії суспільно важливих цінностей (реалізація напрямку «Я – Я»);
- самоорганізацію добровільної спільної взаємодії з іншими (реалізація напрямку «Я – інші»);
- перетворення навколишньої дійсності, вирішення різних актуальних проблем (реалізація напрямку «Я – навколишній світ»).

Саме участь підлітка у цих напрямках забезпечує формування його соціальної активності.

Окрім цього, на меті та в завданнях більшості дитячих організацій задекларовані деякі з нижчезазначених положень:

- залучення дітей до суспільно корисних справ;
- формування активної життєвої позиції особистості;
- виховання гуманної особистості, свідомого громадянина України;
- збереження та примноження природного довкілля, історико-культурної спадщини;
- захист прав та свобод дітей, створення умов для їхньої самореалізації.

Характеризуючи дитяче громадське формування, можна також визначати його як суб'єкта формування соціальної активності підлітків шляхом реалізації соціально-педагогічних функцій. Так, аксіологічна полягає у забезпеченні умов для розуміння дитиною суб'єктивної значущості її переконань, поглядів, самореалізації у соціальній групі; формуванні у підлітків креативності, активної громадянської позиції щодо навколишньої дійсності, цінності іншого як рівноправного партнера.

Орієнтаційна функція дає можливість члену організації сформуванню уявлення про себе як суб'єкта перетворення дійсності та саморозвитку,

визначити свої організаторські й комунікативні здібності, наявний лідерський потенціал.

Операційна функція дитячої громадської організації спрямована на засвоєння та інтеріоризацію соціальних установок на суб'єктну позицію дитини, формування її відповідальної поведінки, опанування корпоративної культури та вмінь організації спільної діяльності у поєднанні з можливими варіантами самодіяльності як способу самовираження особистості.

З метою узагальнення особливостей виховного впливу дитячих громадських організацій на формування соціальної активності підлітків ми вдалися до методу експертних оцінок. У нашому дослідженні, проведеному у 2011 році, як експерти брали участь 38 осіб з числа директорів, соціальних педагогів, вчителів загальноосвітніх навчальних закладів, вихователів позашкільних закладів. Вони зазначили, що участь дитини в діяльності громадської організації дає їй можливість:

- розвивати свої комунікативні, організаторські та лідерські якості;
- реалізувати особистісний та творчий потенціал;
- відчувати причетність до громадських і державних справ;
- самовдосконалюватися та самореалізовуватися в різних видах суспільно корисної діяльності;
- набути досвіду волонтерської роботи;
- реалізувати власні ініціативи;
- знайти своє місце в громадському житті.

Таким чином, як засвідчують відповіді експертів, участь дітей у діяльності громадських організацій дає їм можливість отримати досвід прояву соціальної активності в різних сферах суспільного життя.

Ми поділяємо думку О. Д. Чугунової про етапність формування соціальної активності підлітків у дитячій організації. Перший — етап соціальної проби — характеризується отриманням учнями соціальних знань, розумінням соціальної реальності у повсякденному житті. Другий етап — участь дитини в соціально значущих справах, організованих дорослими. Третій етап — ініціювання різних корисних справ, самостійна організація їх виконання, залучення ровесників до реалізації ініціатив.

Як бачимо, на перших етапах певна роль належить дорослому. Його педагогічний вплив на соціальну активність учасників дитячих громадських об'єднань здійснюється такими шляхами:

- ініціація привабливих цілей і змісту діяльності. Його значення впливає з позиції дорослого як організатора дитячої активності;
- наповнення життя об'єднання соціально значущим змістом. Саме це забезпечує можливості для розвитку організації як соціального інституту виховання;
- підтримка колективної самодіяльності;
- надихання прикладом особистої соціальної активності. Видається одним із найбільш значущих шляхів впливу на соціальну актив-

ність у дитячих громадських об'єднаннях. Певною мірою цей шлях впливу згадувався в науковій літературі при обґрунтуванні специфіки виховних потенціалів дитячих громадських об'єднань. Активність дорослого-організатора дитячого громадського об'єднання в соціумі в кінцевому підсумку визначається його здатністю побачити і запропонувати реальні соціально значущі цілі, що задають спрямованість активності підлітків, надати соціальної значущості діяльності, здійснити її як суспільну за сутністю, а не за назвою. Ця ж соціальна активність дорослого – найважливіша умова його лідерства в об'єднанні активних юних соратників, а отже, й адекватний сутності дитячого громадського об'єднання шлях педагогічного впливу на розвиток соціальної активності підлітків.

Провідною умовою педагогічного впливу на розвиток і реалізацію соціальної активності в дитячому громадському об'єднанні є здатність дорослого виправдати очікування підлітків «бути рівноправним членом об'єднання», виконувати роль «старшого друга».

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, можна стверджувати, що в сучасних соціокультурних реаліях дитячі громадські організації виступають первинним осередком набуття підлітком досвіду соціальної активності шляхом пошуку свого місця в мінливому та стратифікованому суспільстві. Вони надають підліткам змогу зорієнтуватися в системі соціальних зв'язків, оволодіти механізмами регуляції соціальної поведінки, здійснити аналіз власних можливостей та реалізувати їх у соціально схваленій суспільній діяльності.

Список використаної літератури

1. Воробьев Ю. Л. В поисках смысла и правды. Активность и развитие личности/Ю. Л. Воробьев, Б. Н. Королев. – М.: Изд-во МГСУ «Союз», 2003. – Т. 1. – 500 с.
2. Клімкіна Н. Г. Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05/Н. Г. Клімкіна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 21 с.
3. Крохина Е. А. Роль общественной организации в формировании социальной активности учащейся молодежи//Формирование социальной активности у учащейся молодежи: опыт, проблемы, перспективы: сборник науч. тр./отв. ред. Осокина Т. В., Павлов И. В. – М.: МПА, 2005. – С.137-142.
4. Психология подростка: полное руководство/под ред. А. А. Реана. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 512 с.
5. Сапронов А. В. Социальная активность как конструктивная основа образа жизни молодежи в условиях социокультурных трансформаций: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.06. – Курск, 2007. – 174 с.
6. Турбина Т. А. Культурно-досуговая деятельность как средство развития социальной активности современных подростков: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. – СПб, 2007. – 163 с.

7. Чугунова О.Д. Детское общественное объединение как способ педагогического влияния на социальную активность подростков: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.06. – Кострома, 2000. – 186 с.

4.2. Залучення дітей до ухвалення рішень у дитячому об'єднанні

Проявом світоглядної позиції особистості є її участь у прийнятті рішень та житті груп, членом яких вона є. Відповідно, ефективність формування світоглядної позиції підростаючої особистості значною мірою залежить від реалізованих можливостей її участі на різних рівнях (суспільства, громади, колективу, малої групи), від змісту та спрямованості такої участі, а також готовності дорослих до соціально-педагогічного забезпечення права дитини на участь у житті суспільства та ухвалення рішень.

Положення про те, що дорослі повинні враховувати думку і погляди дітей, якщо приймаються будь-які рішення в інтересах дітей, уперше з'явилося в Конвенції ООН про права дитини. Важливе значення цього документа пояснюється його спрямованістю у майбутнє, оскільки Конвенція проголошує, що сьогоднішнім дітям належить продовжити справу встановлення справедливого й гуманного соціального порядку.

Безумовна цінність Конвенції полягає у визнанні дитини як особистості, котра активно реалізує свої права, як суб'єкт права, здатний формулювати й висловлювати думки, брати участь у прийнятті рішень і впливати на події, бути партнером у процесах соціальних перетворень і побудові демократії.

Положення Конвенції стали основою для розвитку участі дітей у різних країнах світу, адже «держави-учасники забезпечують дитині, здатній сформулювати свої власні погляди, право вільно виражати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому її поглядам приділяється належна увага відповідно до віку і зрілості» (стаття 12).

Беручи за основу положення Конвенції ООН про права дитини, поняття «участь» доцільно визначати як *добровільні, спільні з ровесниками та дорослими дії осіб до 18 років відповідно до їхньої соціальної зрілості, результатом яких стають: опанування демократичними нормами, правилами та процедурами, культурою діалогу; вміння сприяти покращенню соціального середовища; навички спільного прийняття соціально мотивованих рішень, що впливають на їхнє життя; формування громадянської відповідальності, світоглядної позиції тощо.*

Участь є моральним і юридичним правом всіх дітей, вона свідома, добровільна і не може бути примусовою.

Стратегічна мета участі – надати дітям можливість висловлювати свою думку і брати участь в ухваленні рішень щодо питань, які їх стосуються, на різних рівнях. По суті, йдеться про вироблення у дітей по-